

Het syntactische gedrag van het Middelnederlandse zinsinleidende *doe* ('toen')

Abstract

This article presents the results of a corpus-based investigation into the morpho-syntactic behaviour of the adverbial subordinator *doe* 'when' in Middle Dutch prose. Based on the interpretation of up to 16.000 sentences introduced by the polysyntactic lexeme *doe*, we first of all show that word order is a fairly reliable formal-syntactic means to distinguish between a main clause and a subordinate clause and, as a consequence, between the adverbial and the conjunctive use of *doe*. Middle Dutch *doe*-clauses which are both syntactically and semantically independent in a text, almost always display verb second (Vf_2), meaning that they are also formally recognizable as a main clause. In such Vf_2 -clauses *doe* can be identified as an adverb. On the other hand, *doe*-clauses which display verb late, are logically dependent of and syntactically subordinate to a matrix clause. In these formally recognizable subordinate clauses, *doe* can be identified as an adverbial subordinator.

In the second part of our article we show that adverbial *doe*-clauses preceding the main clause can affect the left-periphery word order in the main clause in three different ways. The dominant pattern in Middle Dutch is the *resumptive construction*, in which the adverbial clause is resumed in the main clause by an anaphoric element, e.g. adverbial *doe*. Secondly, the *doe*-subclause can be syntactically integrated in the main clause and is thus immediately followed by Vf in the main clause, which is the most common pattern in present Dutch. Finally, the *doe*-clause is not integrated in the main clause and does not seem to have any effect on the word order in the main clause, which starts with a new constituent. The use of these three types of constructions in Middle Dutch seems to be determined rather by the individual preference of the author than by stylistic, geographical or diachronic factors.

1. Probleemstelling

Er bestaat een vrij grote consensus dat het begrip onderschikking in de Germaanse talen op basis van drie criteria gedefinieerd kan worden, die al dan

niet met elkaar correleren (zie o.a. Andersson 1975, Van der Horst 1981, Schrödt 1983 en Fabricius-Hansen 1992). Een eerste criterium is pragmatisch-functioneel : een ondergeschikte zin is logisch-semantisch afhankelijk van een andere zin. Die inhoudelijke afhankelijkheid kan op verschillende manieren formeel tot uitdrukking worden gebracht : door middel van intonatie, het gebruik van voegwoorden, de woordvolgorde, enz. Een tweede criterium is syntactisch-functioneel : een ondergeschikte zin maakt relationeel deel uit van een hiërarchisch “hogere” zin, waarbinnen hij een bepaalde syntactische functie vervult. En het derde criterium is puur formeel en betreft de lexicale en syntactische middelen die gehanteerd worden om de afhankelijkheidsrelatie tussen twee zinnen te expliciteren. In het huidige Nederlands correleren die drie criteria doorgaans met elkaar : logisch-semantisch afhankelijke en syntactisch ondergeschikte zinnen zijn ook formeel herkenbaar aan twee oppervlaktestructuurkenmerken, namelijk 1. de aanwezigheid van een – meestal - ondubbelzinnig bindwoord en 2. de achterpositie van het Vf (= Vf_{achter})¹. Een zin ingeleid door het onderschikkend (OS) voegwoord *doordat* heeft altijd Vf_{achter}, drukt logisch-semantisch een oorzakelijk verband uit met een hogere rompzin en vervult de relationele functie van bijwoordelijke bepaling in die rompzin. De twee formele kenmerken van onderschikking zijn in het huidige Nederlands bovendien concomitant : een zin met Vf_{achter} wordt (bijna) altijd ingeleid door een OS bindwoord en een zin beginnend met een OS bindwoord heeft (bijna) altijd Vf_{achter}.

Niet alle OS zinnen in het Nederlands echter zijn identificeerbaar op basis van elk van beide formele kenmerken afzonderlijk; zo is het aan de vorm van het bindwoord alleen niet altijd mogelijk om te bepalen of een zin nu een hoofdzin of een bijzin is. Sommige bindwoorden zijn immers categoriaal homoniem : ze zijn niet alleen onderschikkend voegwoord maar kunnen ook tot een andere woordklasse behoren, b.v. het bijwoord. Door de bovenvermelde concomitantie van beide kenmerken echter laten bindwoorden zich toch ondubbelzinnig herkennen.

¹ Dat het Nederlands gebruik maakt van voegwoorden en van de plaats van het Vf om onderschikking te markeren is niet uitzonderlijk. Volgens Thompson & Longacre (1985 : 172) bestaan er immers universeel drie mogelijke formele herkenningscriteria van (adverbiale) onderschikkende zinnen.

1. het gebruik van onderschikkende morfemen
2. de woordvolgorde
3. de aanwezigheid van een typische werkswaardsvorm, die niet in een zelfstandige zin kan optreden.

In het huidige Nederlands wordt de derde markeerder dus niet gehanteerd.

Dat is bijvoorbeeld zo met het lexeme *toen*, waaraan de rest van deze bijdrage gewijd zal zijn. Aan het begin van een zin kan *toen* zowel een adverbiale als een onderschikkende functie hebben en zowel een zelfstandige als een onderschikkende zin inleiden. Als *toen* echter onmiddellijk gevolgd wordt door het Vf (= Vf₂), dan wordt het als een bijwoord beschouwd. Relationeel vervult het dan in de zin de functie van bijwoordelijke bepaling van tijd; het is net als elk ander zinsdeel ook verplaatsbaar. De zin ingeleid door *toen* is logisch-semantic en syntactisch onafhankelijk; een dergelijke zin met Vf₂ wordt een formele hoofdzin genoemd.

B.v.

(1a) *Toen rinkelde de bel.*

(1b) *De bel rinkelde toen.*

(1c) *Toen rinkelde de bel en de kinderen renden de straat op.*

Als *toen* echter een zin inleidt waarvan het Vf verder naar achteren staat dan de tweede zinsplaats, dan wordt het beschouwd als een onderschikkend voegwoord. De zin waartoe *toen* behoort, is logisch-semantic afhankelijk van en syntactisch ondergeschikt aan een hiërarchisch hogere zin, en kan niet onafhankelijk optreden. Een dergelijke afhankelijke zin met Vf_{achter} wordt een formele bijzin genoemd. *Toen* zelf is dan gebonden aan de tussenzinsplaats - het kan niet verplaatst worden - en maakt geen deel uit van de relationele zinsstructuur. Een vooropgeplaatste bijzin veroorzaakt, net als elk ander getopicaliseerd zinsdeel, Vf₂ in de hoofdzin en heeft daarbinnen de functie van bijwoordelijke bepaling van tijd.

B.v.

(2a) **Toen de bel rinkelde.*

(2b) *Toen de bel rinkelde, renden de kinderen de straat op.*

Toen aan het begin van een zin is dus in het huidige Nederlands categoriaal homoniem. De identificering en classificering ervan, als bijwoord of als onderschikkend voegwoord, is enkel mogelijk op basis van zijn syntactische gedrag, in de eerste plaats aan de positie van het Vf in de zin waartoe het behoort². Terzelfder tijd is dat ook het belangrijkste formele criterium om een bepaalde zin een hoofdzin (Vf₂) of een bijzin (Vf_{achter}) te noemen. De formele tweedeling hoofdzin-bijzin correleert daarnaast ook met logisch-semantic afhankelijkheid en syntactische ondergeschiktheid.

Het is de bedoeling van deze bijdrage om na te gaan of we voor het Middelnederlands dezelfde observaties kunnen maken met betrekking tot het syn-

² Ook de verplaatsbaarheid van *toen* kunnen we in het huidige Nederlands beschouwen als een herkenningsmiddel om het bijwoord van het voegwoord te onderscheiden. We gaan hier echter niet verder op in omdat dit criterium in het Middelnederlands geen enkele houvast biedt.

tactische gedrag van *doe* ‘toen’³. 1. Is de woordvolgorde een betrouwbare indicator om formeel een onderscheid te (kunnen) maken tussen een hoofdzin (Vf_2) en een bijzin (Vf_{achter}) en om het inleidende *doe* als bijwoord of OS voegwoord te classificeren (zie § 2.)? en 2. Is de vooropgeplaatste temporele *doe*-zin op dezelfde manier ingebed in de hoofdzin als in het huidige Nederlands, namelijk wordt hij onmiddellijk gevolgd door het Vf van de hoofdzin (zie § 3.)? Deze bijdrage bevat de resultaten van een verkennend onderzoek, dat nog heel wat interessante perspectieven biedt.

2. Materiaalverzameling

We proberen de bovenstaande vragen te beantwoorden op basis van empirisch corpusonderzoek. Het corpus is samengesteld met behulp van de CD-rom Middelnederlands, die naast het Middelnederlands Woordenboek van Verwijs en Verdam (MNW) en het Corpus Gysseling (CG), eveneens een uitgebreide verzameling van zo’n 120 literaire prozateksten omvat. Met behulp van een elektronische zoekopdracht werden uit het volledige prozabestand alle zinnen geëxcerpeerd ingeleid door *doe*⁴, wat niet minder dan **16.734** attestaties opleverde, verspreid over **59** teksten. Voor ons onderzoek hebben we ons echter beperkt tot die bronnen waar we meer dan 100 maal het zinsinleidende *doe* opgetekend hebben; in totaal hebben we het over **15.928** attestaties uit **22** verschillende bronnen (zie [tabel 1](#)). Het betreft enerzijds (fragmenten uit) bijbelvertalingen en religieus-stichtelijke teksten en anderzijds epische teksten. De meeste *doe*-zinnen werden aangetroffen in de vertaalde bijbelteksten⁵; die zijn nu eenmaal het omvangrijkst. Het materiaal is verder geografisch en diachronisch afkomstig uit een tamelijk heterogene waaier van bronnen,

³ Over de oorsprong van *doe* zijn de meningen verdeeld (Van Es 1955 : 18). Vast staat dat het adverbiale gebruik ervan aan het voegwoordelijke is voorafgegaan. *Doe* als voegwoord zou volgens het MNW en het WNT ontstaan zijn als een ellips van *doe dat*, waarbij *doe* aan het einde van een zin en het voegwoord *dat* aan het begin van de daaropvolgende bijwoordelijke bijzin geheranalyseerd werden als één (voeg)woord. Vervolgens zou *dat* weggelaten zijn. Volgens het WNT zou de vorm met *dat* nog een enkele maal voorkomen in het Middelnederlands (zie hierover 2.5).

⁴ Na een gelijkaardige zoekopdracht in het CG van ambtelijke teksten bleek dat er onvoldoende materiaal te vinden was om betrouwbare uitspraken te kunnen doen. De excerpting van het CG op de woordvorm *doe* leverde immers maar 83 attestaties op; in de meeste gevallen ging het om niet meer dan één attestatie per tekst en dan nog wel in een stereotiepe formule, zoals :

Dese lettren worden gegeven doe men screef ons heren jaren .mo. coco.lxxv. (...) (CG 0163).

⁵ Er bestaat nogal wat twijfel over de geschiktheid van uit het Latijn vertaalde bijbelteksten voor syntactisch onderzoek. Er is al gesuggereerd dat Middeleeuwse vertalers wel eens al te letterlijk de woordvolgorde zouden overnemen of kopiëren van het Latijnse model. Hoewel

zodat eventuele uitspraken over de *doe*-zin representatief genoemd kunnen worden voor “het” (laat-)Middelnederlands⁶.

3. *Doe* : onderschikkend voegwoord of bijwoord?

In een eerste deel van het onderzoek gaan we na of en in hoeverre de plaats van het Vf in een Middelnederlandse zin een betrouwbare formele indicator is om het onderscheid te maken tussen inleidend *doe* als bijwoord (in een hoofdzin) en als onderschikkend voegwoord (in een bijzin). Alvorens in te gaan op ons eigen onderzoek en de methodologische problemen die daarmee gepaard gaan, geven we een korte inleiding over de woordvolgorde in het Middelnederlands.

3.1 *De woordvolgorde in het Middelnederlands*

Uit verschillende onderzoeken naar woordorde(evoluties) in de vroegere stadia van het Nederlands is gebleken dat de volgorde van de constituenten in het Middelnederlands vrijer was dan nu. Het Nederlands beschikte toen nog over een rijkere flexie om eventuele syntactische functies en verbanden uit te drukken, waardoor de woordvolgorde meer dan tegenwoordig door pragmatische factoren bepaald kon worden (Van der Horst en Van der Wal 1979, Van der Horst 1981 en 1984, De Meersman 1983, Gerritsen 1978 en 1987, De Schutter 1988, Heersche 1991, Burridge 1993). Zo zijn bijvoorbeeld de plaatsingsmogelijkheden van diverse typen constituenten t.o.v. de werkwoordsvormen in alle zinstypes talrijker dan in het huidige Nederlands. Het opvallendste verschil is ongetwijfeld dat in ondergeschikte zinnen het Vf minder dominant achteraan stond; er waren dus m.a.w. veel meer extrapositiemogelijkheden in het Middelnederlands⁷. Bovendien stond het Vf in een zelfstandige mededelende zin niet altijd op de tweede zinsplaats; het heet

de auteur zich af en toe wel zal laten hebben inspireren door de Latijnse zinsbouw, zal hij zich toch ook aan bepaalde woordvolgorderegels hebben moeten houden en kon hij toch ook zo maar niet veelvuldig “ongrammaticale” constructies hanteren, enkel en alleen om niet van het voorbeeld af te wijken. Bovendien wijzen de uiteenlopende scores voor de woordvolgordes in de vertalingen van eenzelfde Latijnse tekst, b.v. het Oude Testament, erop dat een algemene voorbeeldfunctie van het Latijn uitgesloten kan worden.

Ook in het Duits bestaat al heel lange tijd discussie over de invloed van het Latijn op de positie van het Vf in de zin (zie hierover Lühr 1985).

⁶ De oudste teksten zijn afkomstig uit het begin van de 14de eeuw (LLJ); de jongste zouden in de eerste helft van de 15de eeuw tot stand zijn gekomen (DB, EM). Het corpus bevat zowel Hollands (NNH), Vlaams (AL), Brabants (GT), als Limburgs (LLJ) gelokaliseerde teksten.

⁷ Op de ruimere extrapositiemogelijkheden in de Middelnederlandse bijzin, de eventuele motieven daarvan en verklaringen ervoor, gaan we niet dieper in. O.a. Burridge (1993), De Schutter (1988) en Gerritsen (1992) hebben daar onderzoek naar verricht.

dat het Middelnederlands nog niet zo'n strikte Vf₂-taal was als het moderne Nederlands (zie hierover ook 3.2). Door die grotere plaatsingsmogelijkheden van het Vf is het soms moeilijk om te bepalen of een Middelnederlandse zin formeel een hoofdzin of een bijzin is (zie b.v. Burridge 1993 : 48 en Van der Horst 1981 : 163).

Het Nederlands vertoont in dat opzicht sterke gelijkenissen met de situatie (en de ontwikkelingen in) het Engels en het Duits. Er bestaat in die talen ook al heel lang discussie over de betrouwbaarheid van de woordvolgorde als indicator van het onderscheid tussen hoofdzinnen en bijzinnen en van de woordklasse van het inleidende, ambigue woord in de oudere taalfasen. In tegenstelling tot het Nederlands is daar al heel wat empirisch onderzoek verricht en daaruit blijkt toch dat de positie van het Vf in het Oudengels en het Oudhoogduits als een betrekkelijk betrouwbare markeerder van onderschikking beschouwd kan worden. Niet Vf_{achter} zou echter bijzinskenmerk zijn, zoals nu het geval is in het Nederlands (en het Duits), maar de afwezigheid van Vf₂ na een inleidend woord (zie o.a. Stockwell & Minkova 1991 : 380 en Fischer et al. 2000 : 57 voor het Engels en Schrodt 1983 : 125 en Admoni 1990 : 128 voor het Duits). Hoofdzinnen zijn dus doorgaans herkenbaar aan Vf₂, bijzinnen aan elke positie van het Vf na de tweede zinsplaats, die Vf₃ genoemd zal worden. Ook Van der Horst (1981 : 171) heeft het ontbreken van inversie naar voren gebracht als disambiguerend kenmerk van onderschikking in het Middelnederlands :

“(…), dan is er een fase geweest in de geschiedenis van onze afhankelijke zinnen dat afwezigheid van verwachte inversie bijzinskenmerk was. Deze fase ging vooraf aan de periode met achter-Vf als bijzinskenmerk.”

Bij het concrete onderzoek naar de indicatieve waarde van de plaats van het Vf voor onderschikking worden we echter met nogal wat methodologische problemen geconfronteerd.

3.2 *Onderzoeksmethode*

We hebben in de eerste plaats de 15.928 zinnen ingeleid door *doe* formeel ingedeeld volgens de positie van het Vf in de zin, waarbij we ons beperkt hebben tot de tweedeling Vf₂ vs. Vf₃, om de bovengenoemde reden. De vraag is dus of dat positionele onderscheid ook correleert met de woordklasse van het inleidende woord (respectievelijk bijwoord-onderschikkend voegwoord) en het type zin (respectievelijk zelfstandige-afhankelijke zin). Die kenmerken van de bijzin mogen echter niet aan de hand van elkaar gedefinieerd worden want dan bestaat het gevaar voor circulariteit. We moeten dus andere dan puur

formele criteria hanteren om te bepalen of een zin hoofdzin of bijzin is en het inleidende *doe* een onderschikkende of een adverbiale functie heeft.

We hebben ons uiteindelijk gebaseerd op de twee andere kenmerken van onderschikking die in de probleemstelling vermeld werden, namelijk logisch-semanticke afhankelijkheid en syntactisch-functionele onderschikking van de zin. De enige manier om na te gaan of de Vf_2 - en Vf_3 -posities ook corresponderen met respectievelijk de types hoofdzin en bijzin, is te interpreteren of de zin ingeleid door *doe*, al dan niet 1. logisch-semanticke afhankelijk en 2. syntactisch ondergeschikt is aan een hiërarchisch hogere rompzin. Maar ook hier staan we voor een methodologisch probleem; de interpretatie van de zinnen kan immers enkel gebeuren vanuit onze hedendaagse *competence*. Maar hoewel we nooit met zekerheid kunnen oordelen over de logisch-semanticke en de syntactische afhankelijkheid van een Middelnederlandse zin, is die interpretatie een methode die we nillens willens moeten toepassen. Concreet hebben we op basis van onze huidige taalintuïtie telkens gecontroleerd of de *doe*-zin met Vf_3 inhoudelijk inderdaad afhankelijk kan zijn van een andere, aanpalende zin, en of hij structureel deel kan uitmaken van een hiërarchisch hogere zin, waar hij dan de functie vervult van bijwoordelijke bepaling van tijd⁸. Voor Vf_2 -zinnen hebben we een vergelijkbare correlatie proberen vast te stellen met logisch-semanticke en syntactische onafhankelijkheid: kunnen ze zelfstandig voorkomen, zonder semanticke oninterpreteerbaar te zijn en/of syntactisch "ongrammaticaal" (zie hierover verder in 3.3)?

Gevallen die ingaan tegen onze intuïties worden niet als 'fout' beschouwd; we noemen ze gewoon *afwijkingen*. Het gaat om constructies ingeleid door *doe* die Vf_2 (formele hoofdzin) vertonen maar semanticke afhankelijk en/of syntactisch ondergeschikt lijken te zijn, ofwel die Vf_3 (formele bijzin) hebben, maar die semanticke en syntactisch zelfstandig lijken te zijn.

3.3 *Onderzoekresultaten*

De resultaten worden eerst in de onderstaande tabel per bron weergegeven en daarna wat grondiger besproken. Het percentage afwijkingen staat in de laatste kolom. De bronnen zijn in dalende reeks gerangschikt volgens het totale aantal *doe*-zinnen.

⁸ Logisch-semanticke afhankelijkheid is overigens ook het criterium dat in vroegere woordvolgordestudies met succes gehanteerd is om een onderscheid te maken tussen een hoofdzin en een bijzin, o.a. in Burridge (1993) en Wunder (1965).

Tabel 1 : Correlatie positie Vf en logisch-semantische en syntactische afhankelijkheid

Bron	Totaal # doe-zinnen	% V 2 \equiv onafhank. zin	% V3 \equiv afhank. zin	% afwijkingen
Noord-Nederlandse Historiebijbel (NNH)	4.632	83.8	16.1	0.1
Marialegenden en – exempelen (MLE)	1.926	59,85	40	0.15
Nieuw Testament in Nndlse. vertaling (NTNN)	1.337	45.83	53.8	0.37
Bijbelvertaling van 1360 (BV)	1.130	9.12	90	0.88
Stuttgartse Leven van Jezus (SLJ)	1.009	72.41	27.1	0.49
Tafel van den kersten ghelove (TKG)	960	31,5	67	1.4
Amsterdams Lectionarium (AL)	587	64.82	34.5	0.68
Historie vanden vier heemskinderen (HH)	571	90.1	7.3	2.6
Luikse leven van Jezus (LLJ)	568	90.05	9.6	0.35
Historie van die seven wijsen mannen van roemen (HMR)	444	71.68	28.1	0.22
Historie van Malegijs (HM)	430	54.67	44.4	0.93
Historie van Troyen (HT)	398	75.95	23.8	0.25
Nieuw Testament in Zndlse. vertaling (NTZN)	323	22.68	76.4	0.92
Historie van Hughe van Bordeus (HHB)	295	92.6	7.4	0
Historie van Reynaert die vos (HR)	278	66.29	33	0.71

Delftse Bijbel (DB)	225	4.5	92	3.5
Spiegel der Sonden (SS)	177	51.5	48.5	0
Tondalus' Visioen hs. G (TVG)	150	70.74	28.6	0.66
Exordium Magnum (EM)	150	5.4	92	2.6
Tondalus' Visioen hs. N (TVN)	116	35.4	64.6	0
Vanden gheesteliken tabernakel (GT)	115	57.44	41.7	0.86
Ludolphiaanse Leven van Jezus (LLJ)	107	64.57	34.5	0.93
TOTAAL	15.928	62,5 %	36,9%	0,6%

De cijfers in de tabel spreken voor zich: de interpretatie van de tekststructuur op grond van onze huidige intuïties leidt tot de vaststelling dat Middelnederlandse *doe*-zinnen met het Vf op de tweede zinsplaats, logisch-semantic en syntactisch onafhankelijk zijn en dus ook als formele hoofdzinnen beschouwd kunnen worden. Zinnen met het Vf verder dan de tweede zinsplaats zijn inhoudelijk meestal afhankelijk en syntactisch ondergeschikt en kunnen als formele bijzinnen beschouwd worden. In het eerste type zinnen heeft *doe* een adverbiale functie; in het tweede type wordt *doe* gebruikt als OS voegwoord.

Slechts 89 geattesteerde *doe*-zinnen wijken af van dat patroon (minder dan 1 %). We gaan niet in op de vraag of ze in het Middelnederlands al dan niet "correct" waren, noch zoeken we naar een eventuele oorzaak of verklaring voor de afwijking. Het is wel opvallend dat de meeste afwijkingen voorkomen in vrij complexe samengestelde zinnen, die starten met een formele *doe*-bijzin (met Vf₃) die inhoudelijk een bijwoordelijke bepaling van tijd lijkt in te leiden, maar die daarna niet gevolgd wordt door de verwachte hoofdzin. Meestal bevat de bijzin zelf ook nog eens één of meer ondergeschikte zinnen. Het lijkt er dus op dat de auteur de structuur van zijn eigen constructie niet

meer doorziet en zijn verhaal verder zet zonder rekening te houden met de inleidende bijzin, zoals in voorbeelden 3 en 4.

(3) *Doe* die ioden totten rechter Pylatum riepen: Ist dattu {52} desen mensch quyt laetste, soe en biste des keisers vrient niet, want alle diegheen, die hem selven coninc maket die wederseit den keiser. Doe Pylatus dese woorden hoorde, wert hi meer vervaert ende sat weder ter vierscaer neder; (mijn cursivering, RV)

(TKG I-V - 51).

(4) *Doe* de coninc van Mombrant een half iaer gelegen had voor Eggermont daert die van binnen seer vromelic tegen hielden, mer ten lesten began die vitalge te minderen. (mijn cursivering, RV)

(HM - 90)

We mogen blijkbaar toch aannemen dat in Middelnederlandse zinnen de plaats van het Vf een vrij betrouwbare indicator is om het onderscheid te maken tussen een hoofdzin en een bijzin ingeleid door *doe*. De hypothese over de disambiguerende rol van Vf₂ voor de identificatie van het zinstype (Stockwell & Minkova 1991 : 380; Fischer et al. 2000 : 57; Schrodtt 1983 : 125; Admoni 1990 : 128 ; Van der Horst 1981 : 171) lijkt dus door onze bevindingen voor de *doe*-zin bevestigd te worden.⁹

3.4 Inhoudelijke analyse

Zoals al eerder aangetoond voor heel wat andere talen blijkt er ook een functioneel-pragmatisch onderscheid te bestaan tussen de geattesteerde hoofdzinnen en bijzinnen (zie o.a. Townsend & Bever 1977 : 5; Mathiessen en Thompson 1988 : 310 en Givon 1990 : 948). Een vluchtige analyse van de informatiestructuur van de teksten leert ons namelijk dat de constructies met Vf₂ meestal belangrijke informatie bevatten, die noodzakelijk is om het verhaal te kunnen volgen. Het gaat om informatie die nog niet eerder aan bod is gekomen en die dus nieuw is voor het publiek. *Doe*-hoofdzinnen stuwen het verhaal voort en geven een chronologische opeenvolging van de gebeurtenissen. Het werkwoord in die zinnen drukt een zekere actie of beweging uit, zoals *(ver)laten, gaan, komen, vergaderen, zenden, brengen, (op)nemen, enz.*, of kondigt een veranderende toestand aan, zoals *worden* en *beginnen*. Ook taalhandelingswerkwoorden komen vaak in *doe*-hoofdzinnen voor, zoals

⁹ Dat betekent echter niet dat het verband tussen formele en functionele afhankelijkheid ook zo gemakkelijk vastgesteld kan worden bij zinnen ingeleid door andere ambigue woordvormen, zoals *ghelijcerwijs(s)* of *ghelijc* (zie Burridge 1993 : 49). *Doe* heeft immers een vrij begrensde en duidelijke betekenis en de constructies waarin het woord optreedt, zijn semantisch erg doorzichtig; een mogelijk logisch-semantisch verband tussen de zinnen is gemakkelijk te doorzien.

zeggen, spreken, antwoorden, vragen. Heel vaak staat het Vf in die zinnen in het imperfectum.¹⁰

Vf₃-constructies ingeleid door *doe* daarentegen, formele bijzinnen dus, bevatten vooral achtergrondinformatie, die de actie of de gebeurtenis in de hoofzin ruimer moet situeren of aankondigen. Meestal is dat ook informatie die inhoudelijk niet zo belangrijk is om het verhaal te kunnen volgen; het is oude of bekende informatie. De *doe*-bijzin heeft dus een sterk anaforische functie in de tekst. Het zinswerkwoord is vaak geen handelingswerkwoord, zoals *horen, weten, vernemen* en *zien*, en staat in het plus quam perfectum. Ook koppelwerkwoorden die samen met het naamwoordelijk gezegde een toestand uitdrukken, zoals *geboren zijn, dood zijn, bedrogen zijn* en *voorbij zijn* treffen we vooral in de bijzin aan.

Zoals Van Es (1955 : 21) ook al aantoonde, dient de Middelnederlandse bijzin in een verhaal vooral om het voltooid-zijn van een bepaalde gebeurtenis aan te geven, als overgang naar de volgende gebeurtenis. Als het ondergeschikte predikaat dan toch een nieuwe handeling beschrijft, dan vloeit die meestal voort uit de handeling in de vorige zin. Soms onderhoudt de bijzin een licht causaal verband met de hoofdzin, dat echter niet expliciet tot uitdrukking wordt gebracht.

We illustreren het pragmatische onderscheid tussen Vf₂- en Vf₃-zinnen aan de hand van het volgende fragment :

- (5) *Doe* ghinc Ihesus in enen berch ende daer sat hi mit sinen jongheren. Die naeste Paeschen was, der Joden feest dach. *Doe* Ihesus sijn oghen opsloech ende sach, dat een overgrote menichte tot hem quam, sprac hi tot Philippum : (...). Dat seyde hi ende becaerde hem, want hi wiste selve, wat hi doen soude. Philippus antworde hem: (...). *Doe* seyde tot hem een van sinen jongheren, Andreas, Symon Peters broeder: (...). *Doe* seyde Ihesus: (...). Daer ghinghen sitten manne bi ghetael binae vijf dusent.

¹⁰ In sommige passages is het gebruik van *doe* als bijwoord om de gebeurtenissen chronologisch te vertellen zo overheersend, dat er nauwelijks nog een 'echte', volle betekenis aan verbonden is ('en dan..., en dan, ..., en dan,....'). Zie hierover ook Van Es (1955 : 19). De volgende passage maakt dit duidelijk (de – meestal korte – zinnen in directe rede zijn weggelaten):

Doe antwoerden de genoeten : (...). *Doe* seide Roelant: (...). *Doe* seide de bisscop Tulpijn : (...). (...), antwoerde Reynout. *Doe* seide Ogier : (...). *Doe* seide Olivier : (...). Roelant seyde : (...). *Doe* seide weder de stoute Reynout : (...). Roelant seide weder : (...). *Doe* seide Reinout : (...). Mit dat Reinout dese woerden geseit had, sprack daer een iongelinc, Foukens sone van Morlione : (...). Reynout horende dese woerden vanden sciltknecht wert hi toernich, seggende : (...). Mit dien quam dye schilt knecht om Reinout te vaengen. *Doe* verhief Reynout zijn swaert ende sloechden sciltknecht dat hoeft van den lichaem. *Doe* seide Reinout: (...). Als Roelant dat sach louch hi daer om ende seide: (...). *Doe* seide Reinout: (...). (mijn cursivering, RV) (HH : 101).

Doe nam Ihesus die brode, ende *doe* hi grace ghedaen hadde, deelde hijt den ghenen die saten, ende des ghelijcs vanden visschen, hoe vole hi hi woude. *Doe* si ghesaedt waren, seyde hi sinen jongheren: (...). *Doe* vergaderden si ende vervulden twalf corve relijfs van vijf gheersten broden ende twee visschen, dat den ghenen overliep, die daer aten. *Doe* die menschen dat teyken ghe'sien hadden, dat hi dede, seyden si: (...). *Doe* Ihesus wiste dat si comen souden um hem te gripen ende hem coninc te maken, vloe hi weder op den berch selve alleen.

Doet avent gheworden was, clommen sine jongheren neder tot ten meere. Ende *doe* si in dat scip gheclommen waren, quamen si oert meer in Capharnaum. Het was duuster gheworden ende Ihesus en quam niet tot hem. Een groet wijnt wayde ende dat meer rees op. *Doe* si gheroyet hadden vijf ende twijntich stadien of dertich, saghen si Ihesum opt meer wanderen ende al vast biden scepe comen, ende si waren ververt. *Doe* seyde hi hem: (...) *Doe* wouden sien int scip nemen ende althant was hi totten lande, daer si toe deden.

(mijn cursivering, RV)

(NTNV – Johannes – 118-119).

Burridge (1993 : 61) is in haar woordvolgordeonderzoek in grote lijnen tot dezelfde bevinding gekomen : Vf₂-zinnen bevatten vooral belangrijke en onbekende informatie en Vf₃-zinnen vooral bekende en minder belangrijke informatie¹¹.

3.5 Enkele suggesties voor verder onderzoek

Het is opvallend dat we in ons corpus geen enkel geval geattesteerd hebben van *doe* + expletief *dat*. De opkomst en sterke profilering van expletief *dat* in de oudere fasen van alle West-Germaanse talen wordt nochtans meestal gezien als een extra lexicale markeerder van onderschikking, ter compensatie van de onbetrouwbare positie van het Vf in de onderschikkende zin (zie hierover o.a. Van der Horst 1981 : 182 voor het Nederlands; Rissanen 1997 : 375 voor het Engels en Admoni 1990 : 64 voor het Duits)¹². Die extra markering zou

¹¹ Burridge (1993 : 61 en 221) is trouwens ook van mening dat het huidige formele onderscheid in de woordorde tussen hoofdzin en bijzin het resultaat is van de grammaticalisatie van de manier waarop de informatie vroeger over de zinnen verdeeld werd. Terwijl de positie van het Vf oorspronkelijk veeleer een pragmatische functie had, nl. aankondigen of de informatie die werd gegeven, bekend/oud of onbekend/nieuw was, zijn de Vf₂ - Vf_{achter} woordvolgordes stilaan geassocieerd geraakt met een onderscheid in zinstype, in zoverre dat ze er nu zelfs syntactische markeerders van zijn.

¹² Meestal wordt in het Engels aan de toevoeging van de complementizer *that* als lexicale markeerder van OS nog een belangrijker functie toegekend, aangezien in die taal het onderscheid tussen een hoofdzin (= Vf₂) en een bijzin (= Vf₃) al tegen de 14de eeuw niet meer gemaakt kon worden op basis van de positie van het Vf. Toen was het Engels immers in beide zinstypes al tot een V3-taal geëvolueerd. Er wordt voor het Engels dan ook vaak een onvoorwaardelijk causaal verband gelegd tussen het verdwijnen van de syntactische markering van OS en de ontwikkeling van de lexicale markering. Dat verklaart echter niet waarom in het Middelhoogduits en het Middelnederlands evengoed een systeem van expletief *dass/dat*

dan vooral nodig zijn geweest bij categoriaal homonieme woordvormen, een bewering die echter alvast voor Middelnederlands *doe* niet bevestigd lijkt te worden. Een vergelijkend onderzoek naar de vorm en het syntactische gedrag van andere, al dan niet dubbelzinnige, onderschikkende voegwoorden zou in dat verband onthullend kunnen zijn.

Een andere interessante vraag lijkt ons, wat de onderlinge afhankelijkheid is van de twee formele indicatoren van OS in het Middelnederlands, namelijk de aanwezigheid van een OS voegwoord en de positie van het Vf. Krijgt de woordvolgorde een prominentere rol als markeerder van OS als het lexicale kenmerk, namelijk het bindwoord, geen duidelijkheid schept? M.a.w. zal het Vf in bijzinnen ingeleid door een syntactisch ambigu bindwoord, relatief verder naar achteren gaan staan dan in bijzinnen ingeleid door een ondubbelzinnig OS voegwoord, zoals *ter wilen dat*? Dat zou betekenen dat de formele kenmerken van OS elkaar compenseren, wat bijvoorbeeld Lühr (1985) voor het Vroegnieuwhoogduits heeft aangetoond op basis van enkele bijbelteksten van Luther.

4. Het OS voegwoord *doe* in de vooropgeplaatste bijzin

Nu we met enige zekerheid uit onze gegevens hebben kunnen deduceren welke zinnen ingeleid door *doe*, bijzinnen zijn en in welke gevallen *doe* dus een onderschikkend voegwoord is, delen we de zinnen verder formeel in naargelang van de plaats ervan t.o.v. de hoofdzin. Van de 5883 *doe*-bijzinnen staan er 4830 voor de hoofdzin (82,1 %), 908 erachter (15,4 %) en 112 (1,9 %) staan binnen in de hoofdzin¹³. Wij concentreren ons verder op de vooropgeplaatste bijzinnen omdat die syntactisch het interessantst zijn¹⁴.

4.1 Algemeen

In het huidige Nederlands wordt een vooropgeplaatste *toen*-zin, als elk ander volwaardig zinsdeel, altijd onmiddellijk gevolgd door het Vf van de hoofdzin. Er wordt vanuit gegaan dat de bijzin de eerste zinsplaats (P1) inneemt en syntactisch geïntegreerd is in de hoofdzin; we noemen een dergelijke constructie *geïntegreerd*. Uit onze gegevens blijkt dat dit in het Middelnederlands vaak

opgekomen is, terwijl in die talen de positie van het Vf als syntactische markering van OS nooit heeft opgehouden te bestaan en integendeel zelfs steeds prominenter is geworden.

¹³ Verder zijn er ook nog 32 *doe*-bijzinnen (0,5 %) die geen functie op zinsniveau hebben, maar bijwoordelijke nabepaling zijn bij een tijdsbepaling. Op die gevallen gaan we in dit onderzoek niet dieper in.

¹⁴ De keuze van de auteur om een bepaalde bijzin voor of achter de hoofdzin te plaatsen is waarschijnlijk een zuiver pragmatische kwestie.

niet het geval is : in slechts 1400 van de 4830 gevallen wordt de vooropgeplaatste *doe*-zin gevolgd door het Vf van de hoofdzin (zie tabel 2 : 28,9 %), zoals in de volgende zinnen :

(6a) Ende doe dander dach quam, sprac Moyses totten volke : (...)
(BV Exod. 21-40 : 1,121)

(6b) Doe Maeldegijts dit sach dat hem Beyaert niet en weerde met slaen of biten, nam hi den sadel ende (...) (HH-138)

Veel vaker wordt de vooropgeplaatste *doe*-zin aan het begin van de hoofdzin hernomen door middel van een deiktisch-anaforisch element, dat dus daar de eerste zinsplaats (P1) bezet. Hoewel in dergelijke constructies de aanwezigheid van de bijzin duidelijk invloed heeft op de woordvolgorde in de hoofdzin, lijkt het er toch eerder op dat de bijzin buiten de syntactische structuur van de hoofdzin staat. Een dergelijke hernemende constructie wordt in de historische taalkunde *correlatief* of *resumptief* genoemd¹⁵. Van de 4830 vooropgeplaatste bijzinnen, komen er in ons corpus zo'n 3279 resumptief voor (zie tabel 2 : 67, 8%). Soms is het hernemende element aan het begin van de hoofdzin *doe* zelf, in z'n adverbiale functie dan; in ongeveer evenveel gevallen is dat het bijwoord *so(e)*. Bijvoorbeeld :

(7a) Doe Jhesus gesach die grote scare doe clam hi op enen bergh. (SLJ : 40)

(7b) Ende doe hise sach, soe seide hi (...) (BV Gen. 19-34 : 1,47)

(7c) Maer doe de apostelen, die te Iherusalem waren, verhoert hadden dat Samarien dwaert Gods ontfaen hadde, soe sonden si tote hen Petere ende Janne, (...) (NTZN dl. 2 Handelingen VIII : 156)

Ten slotte is er ook nog een minderheid van bijzinnen, zo'n 150, die geen Vf₂ veroorzaken in de hoofdzin, noch anaforisch hernomen worden (zie tabel 2 : 3,3 %). De hoofdzin wordt dan ingeleid door nog een ander zinsdeel, dat daar dus op P1 staat en onmiddellijk gevolgd wordt door het Vf. In dergelijke gevallen staat de bijzin eveneens buiten de syntactische structuur van de hoofdzin en bovendien lijkt hij geen enkele invloed te hebben op de woordvolgorde in de hoofdzin. Een dergelijke constructie noemen we (syntactisch) *niet-geïntegreerd*. Meestal bestaat dat "andere zinsdeel" op P1 uit slechts één woord, zoals in de volgende voorbeelden een persoonlijk voornaamwoord

¹⁵ De term *correlatieve constructie* is ontleend aan de Angelsaksische literatuur en betekent volgens Quirk and Wrenn (1957 : 96) : "the linking of members (i.e. clauses) in a relationship by the presence in each member of corresponding demonstrative elements." In de generatieve grammatica wordt die constructie beschouwd als een soort van *left-dislocation* ('verplaatsing / transformatie naar links'), een term die dan wel alleen slaat op de vooropgeplaatste bijzin. Wij noemen de constructie in de rest van de tekst *resumptief*.

(8a) of het eerste deel van een voornaamwoordelijk bijwoord (8b).

(8a) Doe ic de wolken hare tenen clede gaf ende icse omwandt metter donckerheit als met kints doecken, ic omsette se met minen terminen ende (...) (BV Job. 11-42 : 2,189)

(8b) Doe men se woude doden om overspoel, die men eer overloech, daer wart si aff verlost mit oerre devoter bedingen. (SS Giricheit : 139)

In de onderstaande tabel worden de percentages voor de drie respectieve constructietypes per bron weergegeven. De bronnen zijn geordend volgens dalend aantal vooropgaande *doe*-zinnen.

Tabel 2 : De drie mogelijke constructietypes met vooropgeplaatste *doe*-zin in het Middelnederlands.

Bron	# voorgaande <i>doe</i> -zinnen	% geïntegreerde constructie	% resumptieve constructie	% niet-geïntegr. constructie
Bijbelvertaling van 1360	868	1,1	97,5	1,4
Noord-Nederlandse Historiebijbel	703	0,4	96	3,6
Marialegenden en -exempelen	724	25	73	2
Nieuw Testament in Nndlse vertaling	599	87,6	9,3	3,1
Tafel van den kersten ghelove	257	54,5	42,4	3,1
Stuttgartse Leven van Jezus	250	0,8	98	1,2
Nieuw Testament in Zndlse vertaling	213	22,5	74,1	3,4
Historie van Malegijs	181	11	82,8	6,2
Amsterdams Lectionarium	175	68	26,8	5,2
Delftse Bijbel	142	85,9	8,5	5,6
Exordium Magnum	131	42,7	46,6	10,7

Historie van die 7 wijsen mannen van roemen	120	60,9	39,1	0
Historie van Troyen	83	0	100	0
Tondalus' Visioen (N)	72	2,7	93	4,3
Historie van Reynaert die vos	71	8,4	76	15,4
Spiegel der Sonden	58	62	15,5	22,5
Tondalus' Visioen (G)	41	9,7	87,8	2,5
Historie vanden vier heemskinderen	36	83,4	16,6	0
Luikse Leven van Jezus	34	2,9	91,1	6
Vanden Gheesteliken Tabernakel	33	3,03	84,8	12,2
Historie van Hughe van Bordeus	21	42,9	57,1	0
Ludolphiaanse Leven van Jezus	18	61,1	27,7	11,2
TOTAAL	4830	28,9 %	67,8 %	3,3 %

Uit de tabel blijkt dat de vermelde totaalpercentages (28,9 %, 67,8 % en 3,3 %) een ietwat vertekend beeld geven van de distributie van de drie constructies in het volledige corpus; in heel wat bronnen heeft de auteur immers een uitgesproken voorkeur voor een van de drie. Zo zijn er een zestal bronnen waar meer dan 90 % van de vooropgeplaatste bijzinnen in de hoofdzin hernomen worden door *doe* of *so(e)* (BV, SLJ, LD, HT, TVN, NNH). Aan de andere kant zijn er dan ook weer auteurs die opvallend vaak gebruik maken van het geïntegreerde patroon en bijvoorbeeld in minder dan 10 % van de gevallen een resumptieve constructie schrijven (DB en NTNV). Het niet-geïntegreerde type, waar de hoofdzin begint met een ander zinsdeel, komt alleen in SS vrij frequent voor.

Het gebruik van de resumptieve constructie lijkt dus op het eerste gezicht individueel en/of per tekst bepaald te zijn. Ook in het Middelhoogduits zijn

volgens een onderzoek van Lötscher (1995) grote individuele verschillen merkbaar in de frequentie van de resumptieve constructie. Lötscher (1995 : 33) verklaart het veelvuldige gebruik van deze bij uitstek spreektaalige constructie in de oudere fasen van het Duits vooral door het nog vrij spreektaalige karakter van de toenmalige literatuur. Hij gaat er dan ook verder van uit dat, hoe meer in een bepaalde tekst gebruik wordt gemaakt van een hernemend element aan het begin van de hoofdzin, hoe nauwer de tekst bij de gesproken taal zou aanleunen en hoe volkser hij stilistisch zou zijn (Lötscher 1995 : 48). Het gebruik van resumptieve constructies zou dus niet louter individueel bepaald maar ook sterk tekstsoortgebonden zijn.

Deze laatste hypothese lijkt niet echt bevestigd te worden door onze gegevens. De percentages voor de drie types in de verschillende bijbelvertalingen bijvoorbeeld lopen sterk uiteen (vergelijk o.a. LD, NNH, BV, NTNN, NTZN), hoewel die teksten voor de rest geen opvallende afwijkingen vertonen in de mate van formaliteit. Hetzelfde geldt voor alle "Historiën".

Op de mogelijke historische en geografische verschillen in het gebruik van de drie constructietypes gaan we in de volgende twee paragrafen dieper in.

4.2 *Het gebruik van de drie constructies in historisch perspectief*

4.2.1 ONTSTAAN VAN DE RESUMPTIEVE CONSTRUCTIE

Voor het Duits en het Engels is er nogal wat (empirisch) onderzoek naar de resumptieve constructie en de ontwikkeling ervan in beide talen is al betrekkelijk goed in kaart gebracht. Enkel over de opkomst ervan zijn de meningen nogal verdeeld. Zo zijn Mitchell (1985 I : 777) en Lötscher (1995 : 38) van mening dat de vooropplaatsing van de bijzin met herhalend element gezien moet worden als een oorspronkelijk puur pragmatisch-stilistisch hulpmiddel in de tekstopbouw. Het resumptieve gebruik van het bijwoord in de hoofdzin zou dan ontstaan zijn uit een gevoel van onzekerheid bij de schrijver, bij de ingrijpende maar geleidelijke overgang van parataxis naar hypotaxis in de Germaanse talen. Pas later zou het deiktische element ook syntactisch functioneel geworden zijn, hoewel niet duidelijk is wat daar precies mee wordt bedoeld. Ook Stockwell & Minkova (1991 : 382) beschouwen de resumptieve constructie in het Engels als een fase in de overgang van formeel nevenschikkende naar formeel onderschikkende constructies, hoewel zij aan het deiktische element al in oorsprong een syntactische functie toekennen. Het is niet de bedoeling van deze bijdrage om dieper in te gaan op die discussie.

4.2.2 DRIEFASIGE EVOLUTIE IN HET NEDERLANDS ?

Naar het ontstaan en de ontwikkeling van de resumptieve constructie in het Nederlands is er tot op heden weinig of geen (empirisch) onderzoek verricht. Quak & Van der Horst (2002 : 63) vermelden dat de meeste onderschikkende voegwoorden in het Oudnederlands “heel vaak correlatief met een bijwoord gebruikt” worden.

Van der Horst (1981 : 181) en König & Van der Auwera (1988 : 107 en 127) veronderstellen dat de resumptieve constructie in het Nederlands een tussenfase is geweest in een driefasige historische ontwikkeling van het niet-geïntegreerde naar het geïntegreerde constructietype. Het deiktisch-anaforische element zou dan als hulpmiddel aan het begin van de hoofdzin ingevoegd zijn om de syntactische integratie van de bijzin in de structuur ervan vlotter te laten verlopen. Van der Horst (1981 : 181) verwoordt het zo :

“*Doe, so, enz.* zijn hier syntactisch steunpunt, semantisch slechts echoënd. Zij houden als het ware de plaats warm van het eerste zinsdeel, teneinde het karakter van eerste zinsdeel van de bijzin (d.w.z. soms de inversieverplichting), dat de spreker/hoorder dreigde uit het oog te verliezen, opnieuw aktueel te maken. (...) Via de expletieve samenvatting wordt de vooropgaande bijzin geïncorporeerd in de zinsstructuur.”

Die geleidelijke integratie van de bijzin zou verband houden met het strikter wordende Vf₂-karakter van het Nederlands, dat van een relatief gematigde naar een strikte Vf₂-taal geëvolueerd is. De toename van het geïntegreerde patroon in de hoofdzin is dus gelinkt aan de toenemende behoefte om niet meer dan één zinsdeel voor het Vf te plaatsen.

Hoewel de bovenstaande hypothese logisch lijkt, laat ze ons toch met enkele vragen achter. In ons corpus is er namelijk geen enkele aanwijzing te vinden dat er in de hoofdzin inderdaad een evolutie is geweest van de niet-geïntegreerde constructies, via de resumptieve, naar de geïntegreerde constructie. Alledrie de types komen bijna in elke tekst voor; enkel de niet-geïntegreerde is in vier bronnen afwezig; de geïntegreerde komt in één bron niet voor (zie tabel 2). Bijna alle auteurs zouden dus in één en dezelfde tekst de drie verschillende stadia van zo'n ingrijpende evolutie in de Nederlandse zinsstructuur doorlopen hebben en zowel het 'conservatiefste' als de 'progressiefste' patroon hanteren. Als dat toch zo was, dan zou er toch ten minste een tendens waar te nemen moeten zijn in een bepaalde richting : daar waar (al ?) erg veel gebruik wordt gemaakt van de geïntegreerde constructie zou de niet-geïntegreerde veel minder geattesteerd moeten zijn. Dat blijkt echter niet het geval; in veel bronnen (maar niet alle !) waar de bijzin in de meerderheid van de gevallen onmiddellijk gevolgd wordt door het Vf van de hoofdzin, blijken ook relatief veel gevallen voor te komen van hoofdzinnen ingeleid door een ander zins-

deel (b.v. DB, AL, LLJ, ...). Aan de andere kant is het ook niet zo dat, waar (nog ?) veel gebruik wordt gemaakt van de niet-geïntegreerde constructie, er bijna geen geïntegreerde optreden. Integendeel, in SS wordt procentueel het meest gebruik gemaakt van constructies met een ander zinsdeel op P1 in de hoofdzin (22,5 %), en toch ligt het aantal constructies met de bijzin op P1 er ook erg hoog, nl. 62 %.

Burridge (1993 : 39) heeft in haar woordvolgordestudie een beperkt diachroon onderzoekje verricht naar de frequenties van die drie constructietypes in haar corpus van Middelnederlandse en Vroegnieuw nederlandse teksten. En ondanks de relatief ruime tijdsspanne, van ca. 1300 tot ca. 1650, is er in haar materiaal evenmin een evolutie merkbaar van minder naar meer geïntegreerdheid van de bijzin. Haar percentages blijven over de hele periode ongeveer stabiel en komen in grote lijnen overeen met onze gegevens : in alle onderzochte periodes blijft de resumptieve constructie het dominantst (tussen 60 en 80 %), met toch een lichte maar duidelijke afname ervan naar de 17de eeuw toe. Die daling gebeurt echter niet ten voordele van de geïntegreerde constructie. De scores voor het geïntegreerde en de niet-geïntegreerde type variëren tamelijk sterk van periode tot periode maar liggen meestal tussen 5 en 25 %; er is zeker geen afname merkbaar van niet-geïntegreerde noch een toename van geïntegreerde constructies. Net zoals in ons materiaal is er bij Burridge geen enkele indicatie dat in de teksten met het hoogste aantal geïntegreerde bijzinnen, de cijfers voor de niet-geïntegreerde bijzinnen relatief lager liggen. Zelfs al voltrekken syntactische veranderingen zich meestal traag en geleidelijk, het blijft moeilijk te verklaren waarom er gedurende bijna 400 jaar geen vooruitgang merkbaar is in een bepaalde richting, als je uitgaat van een evolutie in drie fasen.

Een andere vaststelling die veeleer een indicatie is tegen de tussenpositie van de hervattende constructie in de integratie van de bijzin in de hoofdzin, is dat resumptie ook een rol heeft gespeeld in andere talen, waar de ontwikkeling ervan tot een heel ander resultaat geleid heeft. Niet alleen in de oudere fasen van het Duits en het Engels wordt herneming veelvuldig geattesteerd, ze blijkt ook bijvoorbeeld in enkele Romaanse talen en het Grieks voor te komen. Het lijkt onwaarschijnlijk dat al die talen, gezien hun gemeenschappelijke Indo-Europese oorsprong, eenzelfde patroon ontwikkeld hebben met een heel andere functie of doel¹⁶. Zo kan de resumptieve constructie in het

¹⁶ Het voorkomen van de resumptieve constructie in nogal wat talen heeft volgens Lötscher (1995 : 36) te maken met de pragmatische oorsprong van de constructie (zie ook 3.2.1): "Daraus kann der Schluss gezogen werden, dass derartige Konstruktionen zunächst nicht aus historisch zufälligen einzelsprachlichen grammatischen Entwicklungen zu erklären sind,

Engels bijvoorbeeld onmogelijk een overgangsstadium zijn geweest van niet-integratie naar integratie van de bijzin. Tegen het begin van de 15de eeuw is de Engelse hoofdzin immers helemaal geëvolueerd van Vf₂ (het zogezegde geïntegreerde type dus) naar Vf₃ (het zogezegd niet-geïntegreerde type dus), ongeveer gelijktijdig met het achterwege laten van het deiktische element aan het begin van de hoofdzin.

4.2.3 TWEEFASIGE EVOLUTIE IN HET NEDERLANDS ?

Op basis van onze eigen gegevens over het gedrag van de vooropgeplaatste *doe*-zin in het Middelnederlands, van de daling van het aantal resumptieve constructies in het onderzoek van Burridge (1993 : 39) en van het ‘eindresultaat’ in het huidige Nederlands zouden we veeleer moeten besluiten dat, wat de plaats van het Vf in de hoofdzin met vooropgaande adverbiale bijzin betreft, er in het Nederlands geen evolutie gebeurd is in drie fasen, maar hoogstens een ontwikkeling in twee fasen. De hervattende constructie zou dan het conservatieve en oorspronkelijke stadium vertegenwoordigen, en de niet-resumptieve een latere fase. Al vanaf het begin van de Middelnederlandse periode kan het deiktische element aan het begin van de hoofdzin ontbreken, maar de hele overgang gaat uiteindelijk zeer geleidelijk en is nog steeds niet helemaal ten einde. Bij het weglaten van het hervattende element, d.w.z. bij de overgang naar de ‘moderne’, niet-resumptieve constructie, komt het Vf in de hoofdzin onmiddellijk na de bijzin te staan. In een minderheid van de gevallen echter plaatst de auteur een ander zinsdeel voor het Vf, wat in het Middelnederlands vermoedelijk geenszins ongrammaticaal was. Langzaam maar zeker worden de gebruiksmogelijkheden van dat laatste patroon beperkt, tot het in het huidige Nederlands enkel nog in specifieke gevallen mogelijk is. De achteruitgang van zowel de resumptieve als de niet-geïntegreerde constructie is blijkbaar erg geleidelijk en vermoedelijk diffuus verlopen.

Onze hypothese over een overgang van resumptie naar niet-resumptie sluit overigens zeker niet uit dat het Nederlands een striktere Vf₂-taal is geworden, zoals door König & Van der Auwera (1988 : 107) en Van der Horst (1981 : 181) wordt beweerd. Het weglaten van het anaforische element en vooral de (daaropvolgende) reductie van het aantal ‘afwijkende’ niet-geïntegreerde volgordes, kunnen ook als een aanwijzing beschouwd worden dat Vf₂ een steeds dwingender vereiste was/is in de Nederlandse hoofdzin¹⁷.

sondern dass ihrer Entstehung allgemeiner kognitieve Prozesse zugrundeliegen, das heisst, dass sie in ihrem Ursprung generelle pragmatische Verfahren sind.”

¹⁷ Ook het verdwijnen van andere vooropplaatsingen zonder inversie (*left-dislocation*) in de ontwikkeling van het Nederlandse woordvolgorde zou wijzen op de evolutie naar een striktere V2-taal (zie Jansen 1980).

4.3 *Het gebruik van de drie constructies in geografisch perspectief*

Een andere mogelijke verklaring voor de uiteenlopende scores van de drie constructies in het corpus is, naast de stilistische en de historische factor, de geografische oorsprong van de bronnen. Het is echter alweer aan de hand van ons materiaal onmogelijk om hierover betrouwbare uitspraken te doen, aangezien de meeste geëxcerpeerde teksten moeilijk te lokaliseren zijn. Er lijken op het eerste gezicht geen opvallende verschillen te zijn tussen noordelijk en zuidelijk gelokaliseerde teksten wat de spreiding van de resumptieve constructie betreft. Hoewel het Oude en het Nieuwe Testament bijvoorbeeld allebei tegen het einde van de 14de eeuw in het noorden vertaald zijn (zie NNH en NTNN), weliswaar onafhankelijk van elkaar, hebben de auteurs heel andere voorkeuren wat de volgorde aan het begin van de hoofdzin betreft. Aan de andere kant liggen de scores van de Zuid-Nederlandse vertaling van het Oud Testament (BV) dan weer heel dicht bij die van de Noord-Nederlandse vertaling ervan (NNH).

Dat er in het Middelnederlands op het gebied van de syntaxis geen duidelijke uiteenlopende patronen waar te nemen zijn tussen Noord en Zuid is niet zo verwonderlijk; de opvallendste talige verschillen waren toen immers te situeren op de oost/west-as. Een nauwkeuriger selectie en studie van oostelijke en westelijke teksten zou bijvoorbeeld wel enig licht kunnen werpen op een oude discussie over de vroegere en huidige verspreiding van de inversieloze constructie in ons taalgebied.

Uit verschillende syntactische studies van het 20ste eeuwse West-Vlaams en Frans-Vlaams is immers gebleken dat er significant meer hoofdzinnen voorkomen met twee zinsdelen voor het Vf, dan in de rest van het Nederlandse taalgebied (zie o.a. Vanacker 1967, Debrabandere 1976 en Vandenberghe 1995). Zeker vooropgeplaatste adverbiale bijzinnen worden meestal nog gevolgd door een ander zinsdeel in de hoofdzin, heel vaak is dat het subject. Oorspronkelijk werd als verklaring voor dat hogere aantal niet-geïntegreerde constructies de (recente) invloed van het Frans gesuggereerd (Vanacker 1967 : 54), maar zowel Vanacker (1977 : 211) als Debrabandere (1976 : 97) zijn uiteindelijk van mening dat de constructie een overblijfsel is van een ouder stadium van het Nederlands. Volgens Debrabandere (1976 : 91) is het een relictverschijnsel van een vroeger veel algemener en ruimer verspreid fenomeen dat nog maar eens het conservatieve karakter van het West-Vlaams en zeker van het Frans-Vlaams illustreert. Die hypothese valt in elk geval aan de hand van onze gegevens niet te weerleggen.

De uitspraak van Vanacker (1977 : 211) dat de ruimere mogelijkheid om twee zinsdelen voor het Vf in de hoofdzin te plaatsen, gezien de overeenkomst tussen het (huidige) westelijk Vlaams en het Engels, een oorspronkelijk kustwestgermaans verschijnsel is, is echter niet in overeenstemming met de historische feiten. Niet alleen was het gebruik van de niet-geïntegreerde constructie vroeger niet beperkt tot het westen van het Nederlandse taalgebied, bovendien waren het Oudengels en het Vroegmiddelenengels Vf₂-talen. Het Vf werd er dus meestal maar voorafgegaan door één zinsdeel. Het is pas vanaf het einde van de 12de eeuw dat de woordvolgorde in de hoofdzin geleidelijk aan geëvolueerd is van Vf₂ naar Vf₃. Tegen het begin van de 15de eeuw pas was die ontwikkeling naar de huidige volgorde Vf₃ voltooid (zie o.a. Fischer et al. 2000).

In elk geval steekt geen enkele van de teksten uit ons corpus er erg opvallend bovenuit wat het aantal inversieloze volgordes betreft in de hoofdzin.

4.4 *Suggesties voor verder onderzoek*

Naast die vermoedelijk individuele voorkeur van de Middelnederlandse auteur om meer het ene dan het andere constructietype met vooropgaande *doe*-bijzin te gebruiken, kunnen we ons ook afvragen of zijn keuze om, in een en dezelfde tekst, nu eens de resumptieve, dan weer de geïntegreerde of de niet-geïntegreerde constructie te hanteren, willekeurig is, dan wel afhankelijk is van een aantal specifieke formele of functionele factoren. Zo zouden o.a. de vorm, de lengte en de complexiteit van de bijzin invloed kunnen hebben op de manier waarop de bijzin en de hoofdzin met elkaar verbonden zijn. Verkennend onderzoek naar de rol van deze factoren werd eerder al uitgevoerd door o.a. Lötscher (1995 : 40) en Thim-Mabrey (1987 : 199) voor het Duits, die overigens tot tegenstrijdige resultaten komen. Verder is het ook opvallend dat bij de niet-geïntegreerde constructie, de hoofdzin meestal ingeleid wordt door korte woorden of constituenten met een deiktisch karakter (b.v. *daer, des, om die sake, daerna, ic, hi, ...*). Het ziet er dus naar uit dat het gebruik van het niet-geïntegreerde type in het Middelnederlands niet alleen beperkt maar ook geconditioneerd was. Een factor die ook invloed kan hebben op het gebruik van de drie constructietypes binnen één tekst, is het pragmatisch-semantische verband tussen de hoofdzin en de bijzin. Wat is b.v. de invloed van de precieze inhoud of betekenis van de bijzin t.o.v. de hoofdzin, op het al dan niet anaforisch hernemen ervan aan het begin van de hoofdzin ?

Een ander onderzoeksspoor is het gebruik van de drie constructies na andere types van adverbiale bijzinnen, ingeleid dus door andere OS voegwoorden en met een andere betekenis. Volgens Burridge (1993 : 41) en König en Van

der Auwera (1988 : 117) zou het niet-geïntegreerde patroon bijvoorbeeld veel meer voorkomen na de voorwaardelijke bijzin dan na elk ander type adverbiale bijzin.

5. Besluit

In een eerste deel van deze bijdrage hebben we via de interpretatie, op basis van onze huidige intuïtie, van bijna 16.000 Middelnederlandse zinnen ingeleid door het syntactisch polyfunctionele *doe*, proberen aan te tonen dat de positie van het Vf een tamelijk betrouwbaar middel is om het onderscheid te maken tussen hoofdzinnen en bijzinnen in het Middelnederlands. Niet de oppositie $Vf_2 - Vf_{\text{achter}}$ is hierbij doorslaggevend, wel de tweedeling $Vf_2 - Vf_3$. Zinnen waarvan het Vf op de tweede zinsplaats staat en die dus formeel hoofdzinnen zijn, zijn ook syntactisch en logisch-semantisch onafhankelijk. In dergelijke zinnen heeft *doe* een adverbiale functie. Zinnen waarvan het Vf op een willekeurige positie na de tweede staat, zijn logisch-semantisch afhankelijk en syntactisch ondergeschikt aan een andere, hogere zin. In die formele bijzinnen is *doe* dus een onderschikkend voegwoord.

In het tweede deel van dit onderzoek werd vastgesteld dat vooropgeplaatste onderschikkende *doe*-zinnen met betrekking tot de volgorde in de hoofdzin vaak een ander gedrag vertonen dan in het huidige Nederlands. De huidige constructie, waarbij het Vf in de hoofdzin onmiddellijk op de bijzin volgt, is veel minder gebruikelijk in het Middelnederlands. In twee derde van de gevallen wordt de bijzin in de hoofdzin hernomen door een anaforisch element; dergelijke constructies treffen we heden ten dage soms nog aan in gesproken taal. Het niet-geïntegreerde patroon, waarbij de hoofdzin begint met nog een ander zinsdeel en dat zo goed als verdwenen is in het Nederlands, is ook mogelijk in het Middelnederlands. Voor de rest laat het onderzoek zowel op diachroon, geografisch als stilistisch vlak, een op het eerste gezicht erg chaotisch beeld zien van het precieze gebruik van de drie constructies in het corpus. Verder onderzoek is ook nodig om vast te kunnen stellen welke factoren een rol zouden kunnen spelen in de individuele voorkeur ervoor.

Bibliografie

ADMONI, WLADIMIR.

1990 *Historische Syntax des Deutschen*. Tübingen : Niemeyer.

ANDERSSON, LARS-GUNNAR.

1975 *Form and Function of subordinate clauses*. Dept. of Linguistics – University of Göteborg.

- BURRIDGE KATE.
1993 *Syntactic Change in Germanic. Aspects of language Change in Germanic, with particular reference to Middle Dutch*. Doctoral Dissertation, John Benjamins Publishing Company, Amsterdam/Philadelphia.
- CD-ROM *MIDDELNEDERLANDS*.
1998 Instituut voor Nederlandse Lexicologie. Den Haag/Antwerpen. Standaard Uitgeverij.
- DEBRABANDERE FRANS.
1976 “De SVf–woordorde in zinnen met aanloop.” In : *Handelingen van de Koninklijke Commissie voor Toponymie en Dialectologie*, L, 1976 : 87-97.
- ES, G. VAN.
1955 “Voegwoordelijke uitdrukkingen met doe en als ter uitdrukking van de aspectische functie der progressiviteit in het Middelnederlands.” In : *Tijdschrift voor Nederlandse Taal- en Letterkunde* 63 : 16-67.
- FABRICIUS-HANSEN, CATHRINE.
1992 “Subordination”. In : Hoffmann L. (Hg.). *Deutsche Syntax: Ansichten und Ausichten. Jahrbuch 1991 des Instituts für deutsche Sprache*. Berlin: de Gruyter 1992 : 458-483.
- FISCHER, OLGA, ANS VAN KEMENADE, WILLEM KOOPMAN & WIM VAN DER WURFF.
2000 *The syntax of Early English*. Cambridge University Press.
- GERRITSEN, M.
1978 De opkomst van SOV-patronen in het Nederlands in verband met woordvolgordeveranderingen in de Germaanse talen. In : J.G. Kooij (ed.), *Aspekten van woordvolgorde in het Nederlands*.
- GERRITSEN M.
1987 Syntactische verandering in controlezinnen : een sociolinguïstische studie van het Brugs van de 13de tot de 17^e eeuw. Doctoral dissertation, Rijksuniversiteit Leiden.
- GERRITSEN, MARINEL
1992 “Internal and external factors in the stabilization of verb-last order in Dutch infinitive clauses”. In : Gerritsen M. & D. Stein (eds.). *Internal and External Factors in Syntactic Change*. Berlin/New York, Mouton- De Gruyter : 355-394.
- GIVON, T.
1990 *Syntax. A functional-typological introduction. 2 Vols*. Amsterdam-Philadelphia : John Benjamins Publishing Company.
- HEERSCHÉ J.P.G.
1991 *Syntactische verschijnselen in het Vroegmiddelnederlands. Een onderzoek naar de bouw van begin- en eindgroep in enkele typen bijzinnen in dertiende-eeuws ambtelijk proza*. Doctoral Dissertation, Vrije Universiteit Amsterdam.
- HORST, J. VAN DER EN M. VAN DER WAL.
1979 Negatieverschijnselen en woordvolgorde in de geschiedenis van het Nederlands. In : *TNTL* 95 : 6-37.
- HORST, J. VAN DER.
1981 “Onderschikking en de plaats van de persoonsvorm in het middelnederlands.” In : *Tijdschrift voor Nederlandse Taal- en Letterkunde* 97 : 161-184.

- HORST, J. VAN DER.
1984 "Over vorm en inhoud van bijzinnen." In : *Vorm en Functie in tekst en taal*. Leiden : 154-179.
- JANSEN FRANK.
1980 "Developments in the Dutch Left-dislocation Structures and the Verb Second Constraint". In : Traugott-Closs Elizabeth, Labrum R. and S. Shepherd (eds.). *Papers from the 4th International Conference on historical linguistics*. Amsterdam : John Benjamins Publishing Company : 137 – 149.
- KÖNIG, EKKEHARD AND JOHAN VAN DER AUWERA.
1988 "Clause integration in German and Dutch conditionals, concessive conditionals and concessives". In : Haiman J. & S. A. Thompson (eds.). *Clause combining in grammar and discourse*. Amsterdam/Philadelphia : John Benjamins Publishing Company : 101-133.
- LÖTSCHER, ANDREAS.
1995 "Herausstellung nach links in diachronischer Sicht." In : *Sprachwissenschaft* 20 : 32-63.
- MATHIESSEN CHRISTIAN AND SANDRA A. THOMPSON.
1988 "The structure of discourse and subordination". In : Haiman J. & S.A. Thompson (eds.). *Clause combining in grammar and discourse*. Amsterdam/Philadelphia - John Benjamins Publishing Company : 275 – 329.
- MEERSMAN, A. DE.
1983 *De structuur van de bijzin in de "Grote Enquete" (1389). Woordvolgorde en andere syntactische verschijnselen in 14de eeuw Brabants*. Onuitgegeven proefschrift, Universiteit Gent.
- MITCHELL, BRUCE.
1985 *Old English Syntax – 2 vols*. Oxford, Clarendon Press.
- QUAK, A. EN J. VAN DER HORST
2002 *Inleiding Oudnederlands*. Universitaire Pers Leuven.
- QUIRK, R. & C.L. WRENN.
1957² *An Old English Grammar*. London.
- SCHRODT, RICHARD.
1983 *System und Norm in der Diachronie des deutschen Konjunktivs*. Tübingen : Max Niemeyer Verlag – Linguistische Arbeiten 131.
- SCHUTTER, G. DE.
1988 "In en uit de tang in de Middelnederlandse bijzin". In: *Leuvense bijdragen* 77 : 385-401.
- STOCKWELL, ROBERT P. AND DONKA MINKOVA.
1991 "Subordination and word order change in the history of English". In : Kastovsky D. (ed.). *Historical English Syntax*. Berlin: Mouton de Gruyter : 367-408.
- THIM-MABREY, CHRISTIANE.
1987 "Adverbiale + so. Distribution und Funktion des Korrelats so im Frühneuhochdeutschen." In : *Sprachwissenschaft* 12 : 180-219.
- THOMPSON, SANDRA A. AND ROBERT E. LONGACRE.
1985 "Adverbial clauses". In : Timothy Shopen (ed.): *Language Typology and Syntactic Description – vol II : Complex Constructions*. Cambridge University Press : 171-234.

TOWNSEND DAVID AND THOMAS BEVER.

1977 *Main and subordinate clauses : a study in figure and ground*. Indiana University Linguistics Club.

VANACKER, V.F.

1967 "Syntaktische Daten aus französisch – flämischen Tonbandaufnahmen." In : *Verhandlungen des 2. Internationales Dialektologenkongress, Band II*. Wiesbaden : 844-855.

VANACKER, V.F.

1977 "Syntaktische overeenkomsten tussen Frans-Vlaamse en Westvlaamse dialekten". In : *De Franse Nederlanden. Jaarboek van de Stichting Ons Erfdeel*. Rekkem, Ons Erfdeel : 206-215.

VANDENBERGHE, ROXANE.

1995 *Het Frans-Vlaamse dialect : morfologische integratie van de Franse lexicale ontleningen en syntactische kenmerken*. Onuitgegeven licentiaatsverhandeling, Universiteit Gent.

WUNDER, DIETER

1965 *Der Nebensatz bei Otfrid : Untersuchungen zur Syntax des deutschen Nebensatzes*. Heidelberg.